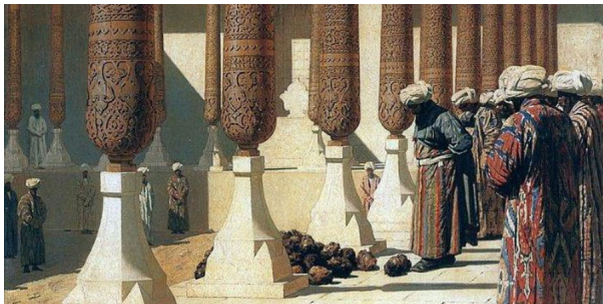

Милодий 1717 йилнинг айна ёз чилласида Хива хони Шергозихоннинг ўрдаси олдидаги майдонда унча-бунча томошатаалабнинг ҳам асаби дош беролмайдиган катл маросими ўтказилди: икки гайридиннинг териси тириклайин шилиб олинди ва уларга сомон тикилиб, то кўртлаб-ириб кетгунича, шаҳар дарвозалари олдида кўргазма сифатида осиб қўйилди. Бу икки шўринг кургурлар аслида ким эди ва бундай аянчли тақдирга нима сабабдан муносиб қўрилди?

Турли давр ва турли ўлкаларда тугилиб, бир майдон ва бир муддатда ўлим топган бу икки «шўрпешона»нинг бири тоғли кабардин князлари сулоласига мансуб Александр Бекович Черкасский эди. («Бекович» деб улуғланиши шундан.) Болалигидан рус подшохи саройига тарбия учун берилган бекзодалар катори у ҳам Пётр Биринчи томонидан Европага тахсил олишга юборилади. Европада шох Пётрнинг севган сохалари – кемасозлик ва денгизчилик илмларини сув қилиб ичган кабардин бекзодаси яна бошқа бир фазилати, яъни кавказ халқларини батамом истило қилишга доир лойиҳаси билан ҳам императорнинг эътиборини қозонади. Бундан рухланиб кетган бекзода олдида 1713 йили Астрахандан икки осийлик – қўқинтирилган ва рус хизматида князликка қабул қилинган форс Сомонов ҳамда таникли туркман Хўжа Нафас қелиб, шахсан император билан учраштириб қўйишларини сўраб, мурожаат қиладилар. Уларнинг айтишларича, Хива хонлигига қарашли қонларда қумдан олтин юйиб олинаётганмиш ва Хива хонига адоватли туркманлар бу қонларни қўлга қиритишда рус подшоҳига хизматга тайёр эмишлар. Поручик Бекович бу учрашувдан ўзига тегадиган манфаатни қўз олдида қелтириб, отга қамчи босди. Зеро, Хива хонлиги ва Бухоро амирликларидаги олтин қонларини эгаллаш рус шохларининг азалий орзулари эди. Рус шохларининг гербидаги икки бошли бургут бир пайтнинг ўзида қарбу шарққа қўз тикканлигининг боиси шундан эди. Пётр Биринчининг Европага «дарча» очишининг туб моҳиятида Марказий Осиёни эгаллаб, Хиндистон ва Хитой билан боғлайдиган Буюк Ипак Йўлини қўлга қиритиш мақсадлари пинҳон эди. Ахир, не-не жангу жадал билан эришилган «дарча»дан Европага зигир тола, ёғочу асал билан қириб қормайсан-ку!

Европанинг иштаҳасини қарнай қилган Хиндистон ва Хитойга элтувчи узок ва серхатар сув йўлига қараганда, бир мунча қиска ва қатарсиз йўл Россия орқали ўтиши мумкин эди, аммо... Аммо хариталарда Лондон ёки Амстердамдан Москвага ва ундан то Қасбий сохилларигача енгил қирпанган қўрсатқич қармоқ Қасбий ортида оқ доғ бўлиб ётган

Марказий Осиё сархадларида тўхтаб қоларди: ўзга юрт, ўзга дин, ўзгача конун-қоидалар...

Мана шу нотаниш ўлка вакиллари билан тил топишиш борасида Пётр Биринчининг отаси Алексей Михайлович уч-тўртта қўйлақни кўп йиртганлардан эди. Украинани ўз тасарруфига киритган ва Болтик бўйи жангларида зафар қозонаётган шох ҳузурига ўша пайтлардаги Хива хонининг элчилари етиб келадилар ва хонлик мавқеини саклаб қолиш эвазига ўз қарамоғига олишини сўрайди. Бунинг боиси, Хива хонидан норозиликлар қучайиб, халқ тез-тез исён қўтараётганди. Ўз оёғи билан келган имкониятни қўлдан чиқармаслик учун Волга бўйлаб Қасбий денгизига етиб оладиган савдо кемаларини қўриқлайдиган харбий флот тузилади ва Марказий Осиёни забт этиш учун йўлга тушилади. Аммо Степан Разин бошчилигидаги кўзғолончилар Астраханда кишловга тўхтаган кемаларни қўлга олдилар ва уларни ёқиб юбордилар. Хиванинг ўзида эса, хон алмаштирилди ва Шарқ истилосига доир хом ҳаёлларга барҳам берилди...

... Поруччик Бекович тақдирнинг бу иноятини қўлдан чиқармаслик учун зудлик билан ҳаракатга тушди ва Хўжа Нафас ҳамда Самоновни император билан учраштира олди. Бу қабул натижасида императорнинг фармони билан 1714 йил 29 мартдан князь Черкасский Хиваю Хиндистонга элтувчи йўлларни разведка қилувчи отрядга командир этиб тайинланади. Ана шу санадан бошлаб, Бекович ва Самоновнинг Хива хони ўрдасида аянчли ўлим топишига қадам қўйилди.

Бир йил мобайнида Қасбийнинг шарқий соҳилларини разведка қилиш натижасида тузилган харита эвазига поруччик Бекович гвардия капитани унвонига сазовар бўлди. 1716 йилда Сенатга Бековичнинг барча эҳтиёжлари сўзсиз қондирилишига доир қўрсатма берилди. Капитан Бековичга эса, Хива хонини Рус подшоҳлигига оғдириш ва рус ёлланма армиясидан фойдаланиш эвазига Россия вассалига айлантириш вазифаси юклатилди. Зеро, Хива хони ўз ҳавфсизлигини ҳоразмликлардан эмас, туркман ва бошқа халқ вакилларида тузилган лашкар билан таъминлаши ҳақидаги маълумотлар ҳақиқатга яқин эди. Бековичга Хива хони, Бухоро амири ва Хиндистон подшоҳи Буюк Мўғилга аталган император Пётр ёрликлари топширилди. Забт этилган Хивадан «Хинд сори юз тутиш» поруччик Кожинга юклатилди.

1716-1717 йилнинг киши дашт орқали Хивага йўл олишга тадориқ билан ўтди. Бу вақт мобайнида Хива томонлардан ҳуфиячилар бир-биридан совуқ хабарлар келтиришарди: Хива хонига рус императори элчилари келаетганлиги хабарини етказган чопарлар хибсга олинганмиш ва уларнинг бошига итнинг қунини солаётганмишлар. Черкасскийнинг отрядини даштда ҳеч қим элчилик мақомида қўрмас, минглаб қуролли аскарлар тўдаси истилочилар бўлса керак, деган ҳаққоний шубҳа-ғумонларни уйғотарди. Шунга қарамай, князь Бекович ўжарларча, сафар ҳозирлигини қўришда давом этаверди. Бековични орқага қайтариш учун поручик Кожин Сенатга хат билан мурожаат қилиб, хиваликлар ва бухороликлар элчилиқнинг туб моҳиятидан хабардорлиқларини, бу юриш яхшилиқ билан тугамаслигини билдиради ва Черкасский билан юришда қатнашишдан воз кечади. Уни Петербургга чақириб, буйруққа бўйсунмаганлиги учун хибсга олишади.

Шундай қилиб, 1717 йилнинг май ойи бошларида Хива сари юриш бошланди. Бекович ўзи ва минглаб ҳамроҳларини ажал сари қатъийлик билан бошлашини ҳатто хотини ва кизининг денгизга чўкиб кетишлари ҳам тўхтата олмади. Қабардин князи бошқараётган отряд уч минглик пиёдалар ва казаклар, олти юз швед драгунлари, қўнгилли дворянлар ва артиллерия батареясидан иборат эди. Бекович билан унинг биродарлари Сиюч ва Ок-мирзо, князь Самонов, туркман Хўжа Нафас бирга эдилар. Дашт йўлида қалмоқ хони

Аюканинг чопари Бакша ўз аъёнлари билан хамрохлик килдилар.

Хива сархадларига саккиз кунлик масофа колганида айёрлик ишлатмокчи бўлишди: Астрахан боёни Кирситов юзтача казак билан Хива хонини император элчилари келаётганлигидан огох этиш учун йўлга тушди. Чопарлар ортидан озгина муддат фарки билан йўлга чиккан асосий таркиб хиваликлар ўйлаганча, бир хафталардан сўнг эмас, олдинрок шаҳар дарвозаларига етиб боришлари керак эди.

Икки кеча-кундуз тинимсиз йўл босган отряд Хивадан юз тошлар масофа беридаги Амударё кўлларида бирининг киргогида кароргох туздилар ва чопарларнинг кайтишини беҳуда кута бошлашди.

Бекович отрядига кўшилган Бакша калмок хонининг руслардан етказилган алами эвазига (княз Черкасский калмок хони Аюкани ракиблардан мухофаза килишдан бош товлаганди) ўч олиш учун Кирситов бошчилигидаги чопарлар гуруҳи ортидан Хива хони хузурига етиб борган эди. Бакша хонга нималар дегани аён бўлмаса-да, рус чопарлари зиндонга ташланди ва Шергозихон йигирма тўрт минглик лашкари билан руслар курган кароргохга хужум килди. Гарчи бу хужум кутилмаганда юз бергани ва сон жихатидан хиваликлар беш-олти баробар кўп бўлишларига карамай, бир хамлада кароргохни забт этишнинг иложи бўлмади. Уч кун кетма-кет хужумга ўтилгач, русларнинг артиллерияси ва милтиклари ўкидан сон-саноксиз Хива лашкари ер тишлади. Русларнинг озик-овкати ва курол-аслаҳалари бир йилга етгулик, ичимлик суви эса, кўлдан керагича олинарди. Вазиятни акл тарозусида салмоклаган хонлик хазинабони Кизимбей хонга айёрлик ишлатишни таклиф килди. Камалдагилар лагерига хон чопарлари юборилди ва сулх тузиш таклиф килинди. Камалдагилар бу таклифни мухокама килдилар ва харбийлар хон алдовига учмасликка келишишди. Бирок, Бекович бу таклифни ерда колдирмасликка карор килди ва беш юз отлик билан Самоновни бирга олганча, хиваликларга пешвоз чикди.

Шергозихон Бекович ва Самоновни Хива якинида дабдаба билан кутиб олди ва совга-саломлар айирбошланди. Император элчиларига битим тузиш учун хон ўрдасига мархамат килишлари таклиф этилди. Хива деворларига етмасдан пистирмада турган хон лашкари хужум килди ва беш юз отликни киличдан ўтказди. Бекович ва Самонов асирга олиндилар.

Рус кароргохида эса, унвони катта бўлгани учун майор Франкенбург бошчиликни кўлга олди. Хивалик чопар Черкасский имзоси билан беш қисмга бўлиниш ва йўлбошловчилар билан Хивага турли йўллар оркали кириб бориш буйругини етказиб келди. Майор чопарга факат Черкасскийнинг шахсан буйруги билангина кароргохдан чиқишини билдирди. Хиваликлар зугуми остида Черкасский яна уч маротаба ёзма буйругини такрорлади, сўнгги тўртинчи номасида буйрукка бўйсунмаслик харбий суд ва дор билан яқунланишини дагдага килгандан сўнггина Франкенбург кароргохни тарк этди. Хивалик йўлбошловчилар билан беш қисмга бўлинган рус истилочилари турли йўллар оркали тайёрлаб кўйилган пистирмаларга дуч келдилар ва киличдан ўтказилдилар. Киргинбаротлардан омон колганлар ва зиндонбанд килинганлар кулликка сотиб юборилди. Бекович ва Самоновнинг (Самонийлар авлодимикин?) териси тириклайин шилиб олинди...

Черкасский отрядининг аянчли такдири хакида Пётр Биринчига шумхабарни биринчилардан бўлиб, Бакша етказиб борди! Бу отряддан жуда озчилик – Хўжа Нафас хамда Бековичнинг биродарларигина омон колдилар. Уларни «намунали катл» маросими хакида ўз юртларида хикоя килишлари учун кўйиб юбордилар. Шундан бошлаб,

Петербург томонларда бирор огир вазиятга тушган одам хакида «Бековичнинг куни бошига тушди», дейдиган бўлишди. Орадан кўп вақтлар ўтибгина бу воқеалар эсдан чика бошлади ва бу ибора ўрнини рус қулогига ёқимлироқ бўлган «Шведларнинг Полтавадаги куни» хакида эслаш расм бўлди.